

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
akademik Z.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ARƏŞ BAHARƏLİ OĞLU MƏTLƏBİ

FARSDİLLİ POEZİYADA AZƏRBAYCAN ÜSLUBU
(TƏŞƏKKÜL, TƏKAMÜL VƏ ƏDƏBİ TƏSİR
MƏSƏLƏLƏRİ)

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (Fars ədəbiyyatı)

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2013

**Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun «Farsdilli
əlyazmaların tədqiqi» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər: **Kamil Hüseyn oğlu Allahyarov**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponentlər: **Himalay Ənvər oğlu Qasimov**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
Professor

Məsiağa Məhəmmədi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı müəssisə: AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Qədim dövr ədəbiyyat şöbəsi

Müdafiə « 27 »   03   2013-cü il tarixdə saat «   » da AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutunun nəzdindəki filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, Az.1143, H.Cavid prospekti 31, 7-ci mərtəbə, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «   » _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya
üzrə fəlsəfə doktoru:**

Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlībəyli

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Şərqsünas alimlərin əksəriyyəti XII yüzillikdə yaranan farsdilli poeziyanı renessans ədəbiyyatı kimi qiymətləndirirlər. Ədəbiyyata yeni mövzu və motivlərin, humanizm prinsiplərinin, əməkçi insan surətlərinin, xalq həyatına və folklorla aid mətləblərin gətirilməsi bu dövrdə geniş vüsət alır. XII əsr ədəbi-estetik fikrinin inkişafında Azərbaycan şairləri müstəsna rol oynamışlar. Bu dövrdə Azərbaycanda farsdilli poeziya elə bir yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı ki, geniş bir ərazidə yayılmış fars ədəbiyyatının özü belə o dövrdəki inkişafına və zənginləşməsinə görə məhz Azərbaycan ədəbi məktəbinin nümayəndələrinə borcludur. Bu ədəbi məktəbin başında dünya şöhrətli şairlər Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvi dayanırdılar. Yüksək bədii məziyyətləri ilə seçilən bu ədəbi məktəbin formalaşmasında Xaqani və Nizamidən əlavə, Əbül-Üla Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqani, Fələki Şirvani və b. istedadlı şairlər də iştirak etmişlər. Sözsüz ki, onlardan hər birinin, xüsusilə də Nizami və Xaqaninin yaradıcılığı ayrı-ayrılıqda XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının böyük nailiyyəti hesab edilə bilər. Ancaq dövrün ən böyük nailiyyəti isə Azərbaycan şairlərinin yaratdıqları yeni ədəbi üslub – Azərbaycan üslubu sayılmalıdır. Çünki bu üslub istər farsdilli, istərsə də türkdilli ədəbiyyatın sonrakı inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Ancaq, təəssüf ki, XII əsr Azərbaycan ədəbi üslubu indiyədək ətraflı tədqiq edilməmiş və bu barədə az yazılmışdır. Ümumiyyətlə isə üslub məsələsi klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ən az öyrənilmiş sahələrindən biridir.

Məlumdur ki, üslub anlayışı mürəkkəb bir məfhumdur və o, bədii ədəbiyyatın nəzəri cəhətdən tədqiqi baxımından qarşıda duran əsas vəzifələrin hamısını, ilk növbədə isə bədii ədəbiyyatın əsaslarının müəyyənləşdirilməsi, ədəbi proseslərin inkişaf qanunauyğunluqlarının aşkarlanması və ayrı-ayrı bədii əsərlərin təhlili prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi kimi məsələləri əhatə edir. Ancaq üslubiyyat məsələləri barədə mütəxəssislər arasında çox ciddi fikir ayrılıqları vardır. Hətta bu problemin ən mühüm, mərkəzi məsələləri – “üslub nədir, o, hansı üsullarla yaranır, hansı amillərdən asılıdır” və s. kimi mühüm suallar barədə də indiyədək vahid bir fikrə gəlmək mümkün olmamışdır. Vəziyyət, həqiqətən də, inanılmaz dərəcədə qəribə görünür: üslub haqqında elm hələ antik dövrdən mövcuddur, bu

barədə çoxsaylı elmi ədəbiyyat vardır, ancaq bununla belə üslub haqqında hələ də vahid bir fikrə gəlmək mümkün olmamışdır, hər bir tədqiqatçı üslub haqqında özünəməxsus bir baxışa malikdir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, üslub barədə ortaya çıxan ziddiyyətlərin, fikir ayrılıqlarının əsas səbəbi onunla bağlıdır ki, bu istilah müxtəlif elmlərdə işlənir (məsələn, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, sənətşünaslıq, estetika və s.) və onlardan hər biri də özünün spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir. Bundan əlavə, ədəbiyyatşünaslıq elminin özündə də üslub anlayışından müxtəlif aspektlərdə (məsələn, “dövrün üslubu”, “romantik üslub”, “Sabirin üslubu” və s.) istifadə olunur.

Bizim araşdırdığımız mövzu müəyyən bir dövrün üslubu ilə bağlıdır. Ancaq bu məsələyə də bir qədər aydınlıq gətirmək lazımdır. Məlumdur ki, Yeni dövrdən etibarən şair və yazıçıların fərdi üslubları o qədər rəngarəng formalar alır ki, eyni bir dövrdə müxtəlif üslublar mövcud ola bilər. Ona görə də , onların hamısını “dövrün üslubu” anlayışı altında birləşdirmək düzgün olmazdı. Ancaq orta əsrlər ədəbiyyatı normativ poetikaya və davamlı, uzunmüddətli ənənələrə əsaslandığına görə burada müəyyən dövrlərin üslubundan danışmaq tamamilə təbiidir. Klassik ədəbiyyatda yeniliklər tədricən baş verir və bunlar da ictimai, siyasi və mədəni mühitdə baş verən dəyişikliklərlə bağlı olur. Müəyyən bir dövrdə yaşayan şairlərin hər birinin özünəməxsus fərdi üslubu olsa da, onların hamısının yaradıcılığına xas olan ümumi cəhətlər də az olmur və bu ümumi cəhətlər həmin dövrün ədəbi üslubunu formalaşdırır.

Ancaq belə ümumi üslubun, yəni dövrün üslubunun tədqiqinə də müxtəlif cəhətlərdən yanaşmaq olar. Çünki bu estetik kateqoriyanın mövcud olması barədə heç kəs şübhə etməsə də, “üslub” anlayışına ayrı-ayrı mütəxəssislər tərəfindən müxtəlif mənalar verilir. Bəziləri üsluba müəyyən bədii ideya və ya mənaların yaradılmasına xidmət edən bədii vasitələr sistemi kimi baxırlar. Bəziləri isə üslub anlayışı altında bu bədii vasitələr sisteminin özünü yox, onlar arasında vəhdət yaradan münasibətləri, qanunauyğunluqları başa düşürlər. Bizə görə ikinci fikir daha düzgündür. Həmçinin üslubu geniş və dar mənalarda səciyyələndirən mütəxəssislər də vardır. Geniş mənada götürdükdə üslub anlayışı təkcə dil vasitələrini deyil, əsərin mövzu və məzmununu, obrazlar sistemini, kompozisiya quruluşunu və s. məsələləri də əhatə edir. Üslubu “dar” mənada qəbul edənlər isə bu sahədəki tədqiqatlarını adətən dil vasitələrinin (məsələn, dialekt

sözlərinin, danışıq leksikasının, məcazlar sisteminin və s.) öyrənilməsi ilə məhdudlaşdırırlar.

Göründüyü kimi, bədii əsərlərin üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bir çox çətinliklərlə bağlıdır. Klassik ədəbiyyatda mövcud olmuş ayrı-ayrı dövrlərin üslubunun tədqiqi isə daha mürəkkəbdir. Məhz bu səbəblərdən də XII əsrdə yaranmış Azərbaycan ədəbi üslubunun yaranması və onun özünəməxsus xüsusiyyətləri nə Azərbaycan Respublikasında, nə də İranda indiyədək müfəssəl və sistemli tədqiqat obyektinə olmamışdır. Bütün bu deyilənlər isə bu dissertasiya işində tədqiq edilən mövzunun aktuallığına dəlalət edir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Farsdilli poeziyada üslublar məsələsi ilk dəfə olaraq XIX əsrin sonlarında tanınmış İran şairi Məhəmməd Tağı Məliküş-şüəra Baharın üçcildlik “Üslubşünaslıq və ya fars nəsrinin təkamül tarixi” adlı kitabında qoyulmuşdur¹. O, ilk dəfə olaraq farsdilli poeziyada üç əsas üslubun – Xorasan, İraq və hind üslublarının mövcud olmasından danışmış və Azərbaycan üslubunu da İraq üslubunun daxilində vermişdir. Bu üslub adları elmi ədəbiyyatda da qəbul edilmişdir. Sonradan İranda Xorasan, İraq və hind üslublarına dair irihəcmli tədqiqatlar aparılsa da, Azərbaycan üslubuna ancaq ayrı-ayrı kitablarda ötəri olaraq toxunulmuş və bu barədə bəzi məqalələr yazılmışdır. Belə tədqiqatlar arasında Sirius Şəmisinin “Poetik üslubşünaslıq”², Muxtar İbrahiminin “Arzuların şərh”³, Səid Nəfisinin “İranda şeir və nəsrin tarixi”⁴, Məhəmməd Qulamrizainin “Rudəkiddən Şamluya qədərki şeir üslubları”⁵ adlı kitablarını və b. göstərmək olar.

Avropa iranşünaslığında da Azərbaycan üslubu barədə ayrı-ayrı kitablarda qısa məlumatlar verilməsinə baxmayaraq, orada da bu məsələ ayrıca tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan üslubu barədə olduqca az yazılmışdır. Bununla belə Sənan İbrahimovun “Farsdilli poeziyada “Azərbaycan səbki” və onun ideya-mövzu aspektləri” adlı kitabı yeganə kitabdır ki, Azərbaycan üslubu məsələsi onun üz qabığına çıxarılmışdır. Ancaq bu kitabda daha çox farsdilli poeziyanın tarixindən, üslub barədəki Avropa nəzəriyyələrindən

¹İyhar, محمدتقی: سبک شناسی، سه جلد، امیر کبیر، چاپ پنجم، تهران 1369

²شمیسا، سیروس، سبک شناسی شعر، تهران، انتشارات میترا، 1388

³ابراهیمی، مختار، شرح آرزومندی، تهران، انتشارات معتبر، 1385

⁴نقیسی، سعید، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، جلد اول، انتشارات فروغی، ص 1172

⁵علامرضایی، محمد: سبک شناسی شعر پارسی، نشر جامی، تهران 1377

danışılmış, Azərbaycan üslubuna isə kitabın təxminən beşdə bir hissəsi həsr edilmişdir. XII əsr Azərbaycan şairlərinin fərdi üslubları isə ümumiyyətlə tədqiq edilməmişdir.

K.Hüseynoğlunun “Fars poeziyasında Azərbaycan səbki və onun yaranmasında Xaqaninin rolu” adlı məqaləsində isə, məqalənin adından da görüldüyü kimi, əsas diqqət Azərbaycan üslubunun yaranmasında həlledici mövqeyin Xaqaniyə məxsus olmasını göstərməyə yönəldilmişdir⁶.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin əsas obyektini XII əsr Azərbaycan şairlərinin əsərləri və onlarla bağlı olan digər orta əsrlər mənbələri təşkil edir. Tədqiqatın predmeti kimi isə qeyd edilən şairlərin əsərlərində özünü göstərən üslub xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasını, onların müasir üslubşünaslıq elminin nəzəri prinsipləri əsasında tədqiqini və bu sahədə əldə edilən nəticələrin ümumiləşdirilməsini göstərmək olar. Bütün bu məsələlər barədə bizdən əvvəlki tədqiqatlarda da xeyli maraqlı və dəyərli fikirlər söylənilmişdir. Ancaq tədqiqat predmeti kimi götürülən problem indiyədək sistemli və geniş surətdə araşdırılmadığına görə onun daha dərinə və daha müfəssəl tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi XII əsrdə yaranmış Azərbaycan üslubunun formalaşma xüsusiyyətlərini, özünəməxsus cəhətlərini və farsdilli poeziyanın sonrakı inkişafına təsirini öyrənməkdir. Məlumdur ki, hər dövrün üslubu həmin dövrdə yazıb-yaratmış və müştərək üslub xüsusiyyətlərinə malik şairlərin fərdi üslublarının məcmusundan yaranır. Bu baxımdan XII əsr Azərbaycan poeziyasının aparıcı şairləri olmuş Xaqani və Nizaminin fərdi üslublarının geniş tədqiqi də dissertasiyada qoyulan ümumi məqsədə tabedir.

Hər bir şairin üslubunda onun ideya-bədii konsepsiyası və poetikası, dünyagörüşü, dili və obrazlar sistemi kimi əsas məsələlər kəşifir. Müəllifin yaradıcılığında bütün bu amillərin üst-üstə çuğlaşmasının nəticəsi olaraq onun əsərlərinin üslub xüsusiyyətləri ortaya çıxır. Başqa sözlə, üslubun mahiyyəti əsərin məzmun və forma cəhətlərinin vəhdətində öz əksini tapır. Ona görə də XII əsr Azərbaycan şairlərinin üslub xüsusiyyətlərindən danışarkən biz

---

6 Hüseynoğlu K. Fars poeziyasında Azərbaycan səbki və onun yaranmasında Xaqaninin rolu // Şərq filologiyası məsələləri (Məqalələr toplusu). II buraxılış. Bakı: Nafta-Press, 2006, s. 154-170.

bütün bu amilləri nəzərə almalıyıq. Əsərdə bu amillərin hamısı bir-birilə çarpazlaşaraq öz estetik təsirini və üslubi xüsusiyyətlərini eyni zamanda göstərir. Ancaq tədqiqat prosesində onların hamısını eyni zamanda şərh etmək mümkün deyildir. Ona görə də onların hər birini ayrı-ayrılıqda tədqiq etmək və sistemli surətdə şərh etmək bu dissertasiyanın əsas vəzifələrini təşkil edir. Bu vəzifələri yığcam halda aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- Üslub və üslubşünaslıq elminin mahiyyəti barədə məlumat vermək;

- Dildə üslub yaradan amilləri müəyyənləşdirmək;

- Üslubların təsnifatı və farsdilli poeziyada onların dövrləşdirilməsi prinsiplərini açıqlamaq;

- Azərbaycan üslubunun yaranmasını şərtləndirən milli, coğrafi, tarixi-siyasi, sosial-mədəni və s. amilləri müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycan üslubuna şübiyyə hərəkətinin təsirini aydınlaşdırmaq;

- Azərbaycan üslubunun özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- Aparıcı Azərbaycan şairlərinin fərdi üslublarını öyrənmək;

- Azərbaycan şairlərinin əsərlərində özünü göstərən dil, vəzn, qafiyə, janr, mövzu və s. poetik xüsusiyyətləri araşdırmaq;

- Xaqani və Nizami yaradıcılığının sonrakı şairlərə təsirini aydınlaşdırmaq;

- Azərbaycan üslubunun farsdilli poeziyanın təkamül tarixindəki yerini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodoloji əsasları. Üslub probleminin özünün çox geniş və əhatəli olması mövzunun işlənməsi zamanı müxtəlif metodlardan istifadə edilməsini tələb edir. Ümumiyyətlə, bədii əsərlərin məzmun və forma xüsusiyyətlərinin vəhdəti baxımından təhlili çox mürəkkəb və çətin bir işdir. Ona görə də qarşıya qoyulan problemin araşdırılması zamanı müxtəlif metodlardan, o cümlədən tarixi-müqayisəli, semantik, bütöv-sistemli və s. təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Mövzunun işlənməsi zamanı dissertant öz imkanları çərçivəsində həmçinin dünya ədəbiyyatşünaslığının, tanınmış İran və Azərbaycan alimlərinin üslubşünaslıq sahəsində əldə etdikləri təcrübədən də faydalanmağa çalışmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. XII əsr Azərbaycan şairlərinin həm fərdi, həm də hamısı üçün xas olan müştərək üslub xüsusiyyətləri ilk

dəfə olaraq bu dissertasiya işində çox müfəssəl surətdə və müasir üslubşünaslıq elminin müəyyənləşdirdiyi parametrlər üzrə tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan şairlərinin üslub xüsusiyyətləri həm fərdi qaydada bir-biri ilə, həm də digər dövrlərin, xüsusilə onlardan əvvəl mövcud olmuş Xorasan şairlərinin üslubu ilə müqayisə edilmiş və bu üsulla XII əsrdə formalaşmış Azərbaycan poetik üslubunun özünəməxsus xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan üslubunun yaranmasını şərtləndirən sosial-mədəni, milli-etnik və dini amillər, tarixi-siyasi və coğrafi şərait ətraflı tədqiq edilmişdir. Bütün bunların nəticəsində Azərbaycan şairlərinin özünəməxsusluğu ilə seçilən başlıca üslub xüsusiyyətləri üzə çıxarılaraq, dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində ayrı-ayrı punktlar altında şərh edilmişdir. Azərbaycan üslubunun formalaşmasında Xaqaninin, təkamülündə isə Nizaminin həlledici rol oynamaları göstərilmişdir. Həmçinin Azərbaycan üslubunun sonrakı dövrlərdə yaranmış fars və türk poeziyasına təsiri, bu üslubun farsdilli poeziyanın təkamül tarixindəki yeri müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti şübhəsizdir. XII əsr Azərbaycan poeziyası istər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində, istərsə də ümumiyyətlə farsdilli ədəbiyyat tarixində ən parlaq səhifələrdən birini təşkil edir. Bu zaman dünya ədəbiyyatı tarixində layiqli yer tutan Nizami və Xaqani kimi böyük şairlər yazıb-yaratmışlar. Ancaq dövrün ən böyük nailiyyəti isə, heç şübhəsiz, Azərbaycan şairləri tərəfindən yaradılan yeni ədəbi üslub – Azərbaycan üslubu idi. Bu üslub isə indiyədək dəqiq və hərtərəfli adlandırılmamışdır. Bu səbəbdən də nə Azərbaycanda yazılmış elmi-nəzəri əsərlərdə, nə də ali və orta məktəb dərsliklərində bu üslub və onun xüsusiyyətləri barədə lazımı məlumatlar verilmir. Təqdim edilən bu tədqiqat ədəbiyyat tariximizdəki bu böyük boşluğu doldurur və onun ən mühüm elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti də elə bundan ibarətdir.

Beləliklə, bu tədqiqat işindən klassik ədəbiyyatın nəzəri problemlərinin həllində, ədəbiyyat tarixinə dair dərsliklərdə, proqram və elmi-metodik vəsaitlərin hazırlanmasında, həmçinin bilavasitə tədris prosesində faydalanıla bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya mövzusu AMEA Füzuli adına Əyazmalar İnstitutunun Elmi Şurası tərəfindən təsdiq edilib və iş həmin institutun Farsdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı dissertasiya işinin əsas

müddəaları müəllifin Azərbaycanda və xaricdə nəşr olunmuş məqalələrində və müxtəlif konfranslarda oxuduğu məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Tədqiqatın strukturu seçilmiş mövzunun optimal həlli ilə bağlı qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun surətdə qurulmuşdur. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Problemin daha konkret araşdırılması üçün hər fəslin özü də müvafiq yarımfəsillərə və bəndlərə bölünmüşdür.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Girişdə” dissertasiya mövzusunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, elmi yenilikləri, nəzəri-metodoloji əsasları müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın “**Üslub və farsdilli poeziyada onun təzahür formaları**” adlanan I fəslə iki yarım-fəsildən ibarətdir. Üslub və üslubşünaslıq məsələlərindən bəhs edən birinci yarım-fəsildə göstərilir ki, “üslub” istilahına dil və ədəbiyyat tədqiqatçılarının, şair və yazıçıların zaman-zaman müxtəlif təriflər vermələrinə və bu barədə müxtəlif fikirlər söyləmələrinə baxmayaraq, istər Qərb, istərsə də Şərq tədqiqatçıları arasında indiyədək ona ümumi bir tərif vermək mümkün olmamışdır.

Fikrimizcə, aşağıdakı tərif üslubun həm fərdi, həm də zaman və məkan xüsusiyyətlərini ehtiva etdiyinə görə daha dolğun sayılmalıdır: “Üslub hər bir danışana, hər bir əsrə və ya ədəbi əsərlər məcmuəsinə məxsus xüsusi deyim tərzidir. Məhz bu səbəbdəndir ki, “Hafiz üslubu”, “qədim üslub”, “epos üslubu”, “İraq üslubu”, “alman üslubu” kimi istilahlər işlədirik. Buna görə də insanların, mövzuların, ədəbi dövrlərin və dil qruplarının sayı qədər də üslublar vardır”.⁷

Üslubşünaslar öz tədqiqat obyektinə əsasən üç cəhətdən yanaşırlar:

a) Şair və yazıçının fərdi baxışları: üslubşünaslıqda fərdi baxışlara o qədər mühüm əhəmiyyət verilir ki, üslubu şair və ya sənətkarın daxili aləmi ilə xarici dünyaya baxışlarının qarşılıqlı əlaqələrindən doğan bir hadisə hesab edirlər. Belə ki, müxtəlif həyat hadisələrini təsvir edərkən yazıçı özünün onlara olan şəxsi münasibətlərindən çıxış edərək, bu münasibətlərə müvafiq təsvir və ifadə vasitələri seçir.

b) Xüsusi seçim tərzini: yaradıcılıq prosesində sənətkar hər hansı bir məsələ haqqında danışdıqda ilk növbədə öz düşüncə aləmindən müəyyən hadisələri qələmə alır və onları öz baxışları çərçivəsində təsvir etmək üçün öz söz ehtiyatından lazım bildiyi söz və ifadələri seçir. Bir qayda olaraq şair öz lüğət fondundan, təsvir və ifadə vasitələrindən hər hansı bir konkret hadisə ilə bağlı elə sözləri seçir

---

⁷فرشید ورد، خسرو: درباره ادبیات و نقد ادبی، امیر کبیر، تهران 1363. ص 1003

ki, onlar şairin həmin hadisəyə münasibətini şairin istədiyi mövqedən ən yaxşı formada ifadə edə bilsinlər.

c) Mövçud ədəbi normalardan kənara çıxılması: burada “norma” dedikdə artıq sabitləşmiş və həmin dövrün insanları tərəfindən norma kimi başa düşülən dil qaydaları nəzərdə tutulur. Məsələn, “Qəznəvilər dövrünün dili”, “Səlcuqlar dövrünün dili” deyərkən həmin dövrlərdə mövçud olmuş dil normaları nəzərə alınır. Əgər şair və ya yazıçının öz əsərlərində istifadə etdiyi dil qaydaları xalqın danışq dilindən və ziyalıların işlətdiyi yazı dilindən fərqlənirsə, deməli belə yazarlar mövçud normalardan kənara çıxırlar. Bu baxımdan Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvi özlərindən sonra gələn şeirlər üçün yeni dil, yeni üslub meyarları müəyyən edən, özlərindən əvvəlki dövrlər və o dövrlərdə yaşamış şairlər üçün isə əvvəlki normaları pozan, onlardan kənara çıxan şairlər kimi səciyyələndirilə bilərlər.

Üslub və üslubşünaslıqdan danışarkən bu elm sahəsinin İrandakı tarixinə də, öteri olsa da, nəzər salmaq yerinə düşər.

İranda üslubşünaslıq elminin o qədər də qədim tarixi yoxdur və o keçən əsrdə formalaşmışdır. Qədim şairlər isə öz əsərlərində üslub anlayışını “şivə”, “tərz” və ya “teraz”, “təriqə”, “siyaq”, “rəsm” kimi sözlərlə vermişlər. Bu sözlərdən daha çox Azərbaycan şairləri, xüsusilə Xaqani və Nizami istifadə etmişlər. Məsələn, Xaqaninin aşağıdakı beytində həmin mənada həm “şivə”, həm də “rəsm” sözləri işlənmişdir:

منصفان استاد دانندم که در معنی و لفظ شیوه تازه نه رسم باستان آورده ام⁸

Qərəzsizlər məni ustad sayırlar, çünki həm mənə, həm də forma baxımından

Qədim adətləri yox, təzə şivə gətirmişəm.

Ancaq üslub barədə ciddi söhbətlər yalnız Qacarlar dövründə başlanmışdır. Bu zaman Səba Kaşani, Suruş İsfahani, Qaani kimi şairlər qədim dövrlərin məşhur şairlərinin əsərlərini təqlid etmək məqsədilə onların dil və üslub xüsusiyyətlərini öyrənməyə məcbur

---

⁸ خاقانی، افضل الدین بدیل: دیوان اشعار، بکوشش دکتر سید ضیاء الدین سجادی، انتشارات زوار چاپ دوم تهران، 1357ص 547

olurdular. O, zaman belə söhbətlər şifahi şəkildə gedir və ağızdan-ağıza keçirdi. Ancaq Nasrəddin şahın zamanında Fətəli xan Səbanın nəslindən olan və Nədimbaşı (Xocəstə) ləqəbi ilə tanınan bir şair Türkiyə sərbətinin (üslubunun) təbliği məqsədilə Tehrandan Məşhədə gəldi. Onun şagirdlərindən Səburi adlı birisi Astani-Qüdsi-Rezəvidə “məliküş-şüəra” ləqəbi almışdı. Ədib Nişapuri kimi şəxslərdən də ədəbi bilgilər öyrənən və sonradan “Məliküş-şüəra Bahar” adı ilə tanınan bu şəxs nəhayət üslub məsələlərinə həsr edilmiş və “Səbkşenasi” (“Üslubşünaslıq”) adlanan ilk əsərini yazdı. İran üslubşünaslığını hələ də yenidən ayaq üstə duran uşağa bənzətmək olar.

Üslub məsələlərini ətraflı anlamaq baxımından bu ədəbi anlayışı yaradan, formalaşdırıcı ünsür və amillərin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu amilləri ümumi şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Ruhi-psixoloji amillər; b) İctimai amillər; c) Oxucuların istəklərinin nəzərə alınması; d) Mədəni mühit; e) Sənətkarın bilik və peşə təcrübəsi; f) Əsərin mövzusu; d) Coğrafi mühit.

Birinci fəsilin “**Üslubların təsnifatı və farsdilli poeziyada onların dövrəşdirilməsi**” adlanan II yarım fəslində qeyd edilmişdir ki, üslubşünaslıq barədə yazılmış kitabların əksəriyyətində üslubların dövrəşdirilməsi məsələsinə də toxunulmuşdur. Bu barədə deyilən fikirləri ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, min ildən artıq bir dövrdə mövcud olan fars poeziyasında əsasən biri digərindən aydın şəkildə seçilən yeddi üslub olmuşdur:

a) Samanilər və Qəznəvilər dövrünün üslubu (Xorasan üslubu). IX əsrin sonlarından başlayıb, XI əsrin sonuna qədər davam edir

b) Azərbaycan üslubu (XII əsrə əhatə edir). Sürüs Şəmişinin fikrincə XII əsrdə farsdilli poeziyanın yayıldığı bütün ərazilərdə üç ədəbi məktəb olmuşdur:

“1) Xorasan sərbəti: Muizzı, Ədib Sabir kimi həmin keçmiş üslubda şeir yazan şairlər. Bunların sayı az idi və poeziyanın inkişafında da rolu yox dərəcəsində idi.

2) Azərbaycan üslubu: bu üslub Azərbaycan bölgəsində yarandı və onun nümayəndələri Nizami, Xaqani, Mücir və Fələki idilər. Ancaq onların şeirləri dil əsaslarına görə Xorasan üslubuna bənzəyir.

3) Mötədil üslub: bu üslub Xorasan və İraq üslubları arasında orta mövqə tutur. Bu üslubda yazan Ənvəri və Zəhir kimi şairlər həm

qəsidə, həm də qəzəl yazırlar. Onların qəzəlləri İraq üslubuna, qəsidələri isə Xorasan üslubuna yaxındır”⁹.

XII əsrdə Xorasan və Əcəm İraqında yazıb-yaradan şairlərlə yanaşı Azərbaycanda da bir qrup farsdilli şairlər ortaya çıxdı ki, onların əsərləri hər cəhətdən yeniliklərə malik idi. Bu şairlər ümumiyyətlə Azərbaycan Atabəyləri və Şirvanşahlarla bağlı idilər. Onların “məliküş-şüərası” yetkin bir şair kimi tanınan Əbül-Üla Gəncəvi idi. Bu ədəbi məktəbə daxil olan digər şairlər Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi və b. olmuşlar.

c) **İraq üslubuna** gəlinə, bu üslub XIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq XV əsrdək davam edir. İraq üslubunun ortaya çıxmasına şərait yaradan başlıca səbəb kimi monqol hücumunu və onun nəticəsində baş verən ciddi ictimai-siyasi dəyişiklikləri göstərmək olar.

d) Farsdilli poeziyada ən məşhur üslublardan biri də **hind üslubudur**. Üslubşünasların əksəriyyəti farsdilli poeziyanın üslubi dövrlərinin təsnifatı zamanı hind üslubundan danışmazdan əvvəl İraq və hind üslublarının ortaliğında Baba Fəğaniyə məxsus fəğaniyyə üslubundan da söz açırlar. Baba Fəğani üslubunun ən bariz xüsusiyyətləri onun qəzəllərində özünü göstərir. Onun qəzəlləri sadəliyi, rəvanlığı və sızılısı ilə seçilir.

e) **Qayıdış üslubu**. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən fars poeziyasında yeni bir cərəyan yarandı. Bir qrup şair Fərruxi, Mənuçehri, Ənvəri, Xaqani, Sədi kimi şöhrət tapmış qədim şairlərin əsərlərini və üslublarını təqlid etməyə başladılar. Məcmər İsfahani, Fruqi Bistami və Nişat İsfahaninin şeirləri buna misal ola bilər. Yuxarıdakı şairlərin şeir tərzini mütəxəssislər “qədim üslublara qayıdış” adlandırmışlar.

f) **Müasir üslub**. Ancaq XX əsrin 20-ci illərindən Avropa və Qərb abi-həvası fars ədəbiyyatında daha da gücləndi. “Nima Yuşic” ləqəbi ilə məşhur olan Əli İsfəndiyari sərbəst vəzndə yazdığı “Əfsanə” şeiri ilə İranda sərbəst şeirin əsasını qoydu.

g) Pəhləvi rejimi dövründə dini mövzulara meyl edən şairlərin çoxu islam inqilabı dövründə siyasi şeirlər yazmağa və **inqilabi şüarlar** söyləməyə başladılar. İnqilabın qələbəsindən sonra isə onlar

---

⁹شمیسا، سیروس، سبک شناسی شعر، انتشارات میترا، تهران چاپ چهارم 1388. ص 101

qələmlərinin bütün gücü ilə inqilabın nailiyyətlərini müdafiə etməyə başladılar.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan üslubunun yaranması və onun özünəməxsus xüsusiyyətləri”** adlı ikinci fəslində Azərbaycan üslubunun yaranmasını şərtləndirən amillər tədqiq edilir.

Səlcuq qoşunlarının əsas özəyini türkmənlər təşkil etsə də, dövlətin idarə edilməsi işlərində onlar yerli məmurlardan da istifadə edirdilər. Səlcuqlar köçəri olduqlarına görə mərkəzləşdirilmiş dövləti idarəetmə sisteminə bələd deyildilər. Buna görə onlar yerli məmurları dövlət işlərinə cəlb etməyə məcbur idilər. Məhz bu səbəbdən də ölkənin dövlət dili fars dili oldu. Dövlət işləri və təhsil sistemi bu dildə aparılırdı. Azərbaycan şairlərinin öz əsərlərini fars dilində yazmasının əsas səbəbi də elə bu amillə bağlı idi.

Ölkədə baş verən sürətli dəyişikliklər, enişli-yoxuşlu ictimai-mədəni hadisələr ədəbiyyata da təsirsiz ötüşə bilməzdi. Səlcuqlar və ondan sonra gələn Xarəzmşahlar dövründə də ümumi ədəbi vəziyyətə nəzər salarkən görmək çətin deyil ki, bu dövrlərdə ədəbiyyata kifayət qədər maraq və diqqət olmuşdur, çünki sultan və əmirlərin də çoxu bu dövrdə ya ərəb, ya da fars dilində şeirlər yazmış, öz məclislərinə və saraylarına şairləri dəvət etmişlər. Sultan və əmirlərə mədh yazan şairlərə ənamlar da verilirdi

Belə bir dövrdə Azərbaycanda elə bir qrup şair ortaya çıxdı ki, onların yazdıqları hər cəhətdən yeni idi. Bunlar Azərbaycanın məşhur şairləri Əbül-Üla Gəncəvi, Qivami Mütəərrizi Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi və Mücirəddin Beyləqani idilər. Onların əsərləri bir çox cəhətdən özlərindən əvvəl yazıb-yaratmış farsdilli şairlərin poeziyasından fərqlənirdi ki, bu barədə irəlidə ətraflı məlumat veriləcəkdir. Xüsusi bir poetik üslub yaratmağa nail olan bu şairlərin yaradıcılığı sayəsində “o qədər də uzun sürməyən bir dövr ərzində Azərbaycanda farsdilli poeziya elə bir yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı ki, geniş bir ərazidə yayılmış fars ədəbiyyatının özü belə o dövri inkişafı və zənginləşməsinə görə məhz Azərbaycan ədəbi məktəbinin üzvlərinə borcludur”.¹⁰

---

¹⁰ Hüseynoğlu K. Azərbaycan şeir mədəniyyəti (yaranma və təkamül dövrü). Bakı: “Ozan”, 1996, s. 61.

Farsdilli poeziyaya təsir göstərən və nəticədə Azərbaycan üslubunun yaranmasına gətirib çıxaran əsas səbəbləri qısaca olaraq aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

a) Səlcuqlar dövrü qanlı müharibələr, çəkişmələr dövrü kimi tarixə düşmüşdür. Bu dövrdə xalq kütlələrinin iqtisadi vəziyyəti xeyli ağırlaşmışdı. Öz hakimiyyətlərinin əvvəllərində Səlcuq sultanları elmə, mədəniyyətə və ədəbiyyata o qədər də diqqət göstərmirdilər. Dövrün şairləri çox vaxt özlərini əvvəlki dövrlərin şairləri ilə müqayisə edir və özlərinin ağır vəziyyətindən şikayətlənirlər. Az şair tapmaq olar ki, dövrün keşməkeşlərindən və hakimlərindən şikayət etməsin.

b) Səlcuqlar sünnü təriqətinə mənsub idilər. Onlar savadsız və dini məsələlərdə sadələvh olduqlarına görə tarixçilər tərəfindən xürafətçi və təəssübkeş hesab edirlər. Bu xürafətçilik və dini dözümsüzlük nəticəsində Azərbaycanda və onların hakim olduğu digər bölgələrdə təriqətlər zəminində çoxlu qarşıdurmalar yaranırdı. Öz təriqətlərini digər təriqətlərdən üstün tutmaq, başqa dinlərin və təriqətlərin başçılarına qarşı təhqir və dözümsüzlük bu dövrdə yüksək dərəcəyə çatmışdı.

Bu dövrdə dini ixtilaflar o qədər genişlənmişdi ki, nəinki sadə əhali, hətta dövlət məmurları, alimlər və şairlər arasında da dini ayrışkıllıq yayılmışdı. Şairlər və alimlər də bu zəmində əsərlər yazaraq biri digərini tənqid edirdilər.

c) Qeyd edildiyi kimi, bu dövrdə sufi cərəyanları geniş yayılmışdı. Bunun səbəblərindən biri bu idi ki, Səlcuqlar hakimiyyətə gələn zaman sufi şeyxləri tərəfindən müdafiə edildi və onlar da öz hakimiyyətlərini möhkəmlətmək üçün bu fürsətdən yararlanmağa çalışaraq, sufilərə ölkənin müxtəlif bölgələrindən xanəqahlar yaratmağa icazə verdilər. Bütün bunlar isə poeziyaya da öz təsirini göstərirdi.

d) Sünni ruhanilərinin Səlcuq dövlətində böyük nüfuz qazanması və onların güclü təəssübkeşliyi onların korkoranə surətdə öz fəaliyyətlərini məntiqi-elmi düşüncə sahibinə malik alimlərə qarşı yönəlməsinə səbəb oldu. Dinlə, köhnə dini ehkamlarla alimlər, təfəkkür sahibləri arasında həmişə gedən mübarizə Səlcuqlar dövründə daha da gücləndi. Ruhanilər məntiqi elmlərə, fəlsəfi fikirlərə qarşı çıxaraq, heç bir sübuta, dəlilə baxmayaraq dini ehkamları korkoranə surətdə təbliğ edir, hətta özlərinin dini

təbliğatını belə elmlə əlaqələndirərək gücləndirmək istəmirdilər. Bu isə elmin və elmi fikrin zəifləməsinə səbəb olurdu.

e) Yuxarıda deyildiyi kimi, ölkədə çoxsaylı dini mədrəsələrin açılması baxımından Səlcuqlar dövrü islam tarixində xüsusi yer tutur. Hər məzhəb, təriqət özü üçün xüsusi mədrəsələr açır və öz təriqətini tədris edirdi. Təriqət müxtəlifliyinə baxmayaraq, mədrəsələrin hamısında ərəb dilinin tədrisi məcburi idi.

Bu dövrdə ərəb dili şeirə, ədəbiyyata daha geniş nüfuz etməyə başlayır, şairlər ərəb söz və ifadələrindən öz əsərlərində bol-bol istifadə edirlər, ayə və hədislərdən sitatlar gətirirlər, əksəriyyəti ərəbcə olan sufi terminlərini tez-tez işlədirlər.

f) Səlcuqlar dövründə fars dilinin özündə də xeyli yeniliklər yarandı. Səlcuqların İsfahanı özlərinə paytaxt seçməsi çoxlu şair və yazıçıların, alimlərin, sənətkarların, tarixçələrin və digər peşə sahiblərinin buraya axışmasına səbəb oldu. Burada müxtəlif millətlərin nümayəndələri yaşadığına görə fars dilinə onların dilindən də sözlər daxil olurdu. Ərəb və türk sözlərinin fars dilindəki çəkisi xüsusilə artırdı. Fars dili tədricən köhnə və çətin Xorasan ləhcəsindən təmizlənir və onların yerinə yeni sözlər, xüsusilə ərəb sözləri daxil olurdu.

d) Acıdıllılıq bu dövrdə adi hala çevrilmişdi. Hətta şairlər yazdıqları mədhiyyələrdə belə özlərini acı və xoşagəlməz sözlər işlətməkdən saxlaya bilmirdilər. Şagirdlər öz ustadlarına həcv yazırdılar. Sultanlar və əmirilər də həcvə bir əyləncə vasitəsi kimi baxırdılar. Bunlara misal olaraq Xaqanın öz ustadı və qayınatası Əbül-Ülaya yazdığı həcvi, o cümlədən də ondan aşağıdakı sətirləri göstərmək olar:

بیسته خیالم که هست این خلل از بوالعلاء
فعل سگ غر چه است قدح خر روستا¹¹

از لگد حادثات سخت شکسته دلم
رنج دلم را سبب گردش ایام نیست

**Hadisələrin zərbələrindən ürəyim bərk sınıb,
Bilərəm ki, bu pislilər Əbül-Üladandır.**

**Ürəyimə əzab verən dünyanın gərdişi deyil;
Dəbəlikli itin işidir, kənd eşşəyinin pisliyidir.**

---

¹¹ خاقانی، افضل الدین بدیل: دیوان اشعار، بکوشش دکتر سید ضیاء الدین سجادی، انتشارات زوار چاپ دوم تهران، 1357 ص. 253.

n) Bu dövrün şairləri öz əsərlərində xalq məsələsinə və atalar sözlərinə, xalq inanclarına, özünütərifə, yəni fəxriyyə janrına tez-tez müraciət edirdilər. Buna misal kimi Nizaminin aşağıdakı beytini göstərə bilərik:

نهنگ آن به که در دریا ستیزد   کز آب خرد ماهی خرد خیزد¹²

**Balina onunla yaxşıdır ki, dənizdə çarpışır,
Az sudan xırda da balıq çıxar.**

Bütün bunlara baxmayaraq, Səlcuqlar dövründə mədəni və ədəbi həyatda yüksəliş də müşahidə olunur. Bu zaman Azərbaycanda paytaxt şəhərləri olan Təbrizdə, Şamaxıda, Naxçıvanda, Gəncədə və başqalarında çoxlu mədrəsələr açılmış, şəhərlərdə sənətkarlıq və memarlıq, ədəbiyyat inkişaf etmişdi. Bunun əsas səbəbi Atabəylər zamanı paytaxt şəhərlərinin çox olması və Atabəylərin biri digərindən özünün üstün olmasını göstərmək cəhdləri ilə bağlı idi.

İkinci fəslin “**Azərbaycan üslubunun özünəməxsusluğu və farsdilli poeziyada onun yeri**” adlanan ikinci yarım fəslində göstərilir ki, XII əsr Azərbaycan poeziyası məzmun rəngarəngliyi və şeir dilinin gözəlliyi ilə farsdilli ədəbiyyatda çox mühüm yerlərdən birini tutur. Bu dövrdə, bəzi xüsusi hallar istisna olmaqla, Səlcuqlar poeziyaya az maraq göstərirdilər, şeyxlərə və sufilərə isə xüsusi diqqət yetirirdilər. Bu amil də şeirdə dəyişikliyə səbəb oldu: tezliklə mədhiyyə qəsidələrinin yerini incə və gözəl qəzəllər tutdu. Şeirnin bədii gözəlliyi də xeyli artmışdı, şairlər öz şeirlərində təşbih və istiarələrin miqdarını xeyli artırdılar. Bunun ən bariz nümunələrini Xaqani və Nizaminin yaradıcılığında görmək olar. Ancaq üstüörtülü kinayələr, çətin anlaşılan məcazlar, öz dövrlərinin elmləri ilə bağlı müxtəlif məlumat və yozumlar şeirin mənasının başa düşülməsini çətinləşdirirdi. Məhz bu dövrdə şairlər sonradan öz xələflərinin dilinə keçəcək yeni ibarələr, yeni bədii mənalar işlətməyə başladılar. Sözlərin gözəl səslənməsinə xidmət edən ifadə vasitələrinin yerli yerində işlənməsi bu dövrün poeziyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Məsələn, Ənvəri, Xaqani, Nizami, Rəşidəddin Vatvat belə mütənasib bədii ifadələrdən çox yararlanırdılar. Həmçinin bu dövrdə yaranan divanların çoxunda çətin qafiyə və

¹² نظامی گنجوی، ابو محمد الیاس، سبعة حکیم نظامی گنجوی، به تصحیح حسن وحید دستگردی، جلد دوم، خسرو و شیرین، تهران، نشر موسسه ی انتشارات علمی، چاپ دوم 1363، ص. 512.

rədiflərə, ərəb, türk söz və ifadələrinə, elmi istilah və məfhumlara tez-tez rast gəlinir. Bütün bu deyilənlər XII əsrdə yaranan yeni üslubda yazan şairlərin, o cümlədən Xaqani və Nizaminin əsərlərində öz əksini tapırdı. Buna görə də onların əsərlərini başa düşmək üçün dövrün elmlərini bilmək və ümumiyyətlə, savadlı olmaq lazım idi.

Ümumiyyətlə gətirdikdə, XII əsr farsdilli poeziyanın çiçəklənmə dövrüdür. Bu dövrün şairləri öz sələflərindən bəhrələnsələr də, özləri yeni bir ədəbi cərəyanın banisi oldular. Onların yaratdığı yeniliyin, yəni üslubun ən bariz xüsusiyyətlərindən biri sözlərlə onların ifadə edikləri məcazi mənalar arasındakı uzaqlıq idi. Yəni sözlər öz adi lüğəvi mənasından kənar olan elmi, fəlsəfi və məcazi mənalar kəsb edirdilər.

Bu dövrün ədəbiyyatı müxtəlif bölgələrdə yaşayan şairlərin əsərləri arasında üslub fərqlərinə, mənə müxtəlifliyinə görə farsdilli poeziyanın tarixində misilsiz idi. X-XI əsrlərdə yaşamış şairlərin hamısının, XII əsrdə yaşayan böyük şairlərdən isə Muizzi, Rəşidəddin Vatvat, Sənai və b. üslubunu Xorasan və ya Türkiyə üslubu, XII əsrin digər böyük şairlərinin üslubunu isə Azərbaycan üslubu adlandırırlar. Azərbaycan üslubunun ən böyük nümayəndələri isə Xaqani, Nizami, Zəhirəddin Fəryabi, Mücirəddin Beyləqani və b. idilər. Xorasan və Azərbaycan şairləri arasında olan ən mühüm fərq bundan ibarətdir ki, Xorasan şairləri şeirdə istər ifadə, istərsə də təsvir vasitələrinə o qədər də maraq göstərmirdilər. Onların şeirləri sadə və təbii, hər bir oxucu üçün anlaşılıq idi. Onların yaradıcılığında mübaligələr olduqca azdır, oxucunun başa düşməsi çətin olan mənalar demək olar ki, yoxdur. Başqa sözlə, onların şeirlərinin gözəlliyi və tərəvəti sadə və təbii olmalarındadır. Samani və Qəznəvi şairlərinin əsərləri belə realist ünsürlərdən ibarətdir. Azərbaycan şairlərinin əsərlərində isə əksinə, bədii ifadə və bəzək vasitələri olduqca çoxdur. Onlardan bəziləri bu sahədə həddi aşmamışlar, ancaq çoxu bədii ifadə və təsvir vasitələrindən həddindən artıq istifadə etməklə naturalizm cərəyanına meyil etmişlər.

Keçmişdə yaşamış şairləri zaman və məkan baxımından qruplaşdırmağa çalışsaq, gərək əvvəlcə onları yaşadıkları bölgələrə, sonra bu bölgələrdə hansı saraya mənsub olmasına görə

qruplaşdıraq. Bu üsulla bölgü apardıqda üç böyük qrup ortaya çıxacaqdır: Xorasan şairləri, Azərbaycan şairləri və İraq şairləri.¹³

XII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairlərinin üslubu həm onlardan əvvəl yaşamış Xorasan, həm də onlardan sonra yaşamış İraq şairlərinin üslubundan açıq-aşkar surətdə fərqlənir. Bu fərqin səbəbləri barədə Zəbihullah Səfa belə yazır: “Bu şairlər Xorasan ədəbi mühitindən uzaq və ona uyğun olmayan bir mühitdə yaşayırdılar. Bu mühit, yəni Azərbaycan bir neçə cəhətdən Xorasan və Orta Asiya mühitindən fərqlənirdi. Birinci, onların mühitində Xorasanda yayılmış dəri ləhcəsindən fərqli olan azəri ləhcəsi işlənirdi. İkincisi, Azərbaycan öz ətrafında olan qeyri-irani, yəni İran mədəniyyətindən fərqli mühitlərlə əlaqələrə malik idi və onların da təsirini öz üzərində hiss edirdi. Üçüncüsü, azəri ləhcəsi və qərbdə mövcud olmuş digər ləhcələr hələ qədimdən ərəb dilinin təsirinə məruz qalırdı, halbuki belə təsir İranın şərqində xeyli gec başlamışdı və əsasən ədəbi dil vasitəsilə baş verirdi. Aydınır ki, azəri ləhcəsindəki ərəb sözləri və söz birləşmələri Azərbaycan şairlərinin dilini şərqdəki şairlərin dilindən fərqləndirirdi”.¹⁴

Azərbaycan üslubunda özünü göstərən digər xüsusiyyətlər sırasında zehni, xəyali məzmunların konkret və real mənalara çevrilməsini, insan mənəviyyətinə, hikmət və iqtibaslara, yerli xalq oyunlarına, dərin və çətin qafiyələrə, şeirin musiqisinə böyük marağın olmasını göstərmək olar. Bütün bunlar Azərbaycan üslubunu zənginləşdirməklə yanaşı, həm də təmtəraqlı edirdi. Zaman keçdikcə farsdilli poeziyada yeni üslubların yaranmasına baxmayaraq, Azərbaycan üslubu hələ də poeziya səmasında parlaq bir günəş kimi işıq saçır.

Dissertasiyanın “**Azərbaycan ədəbi məktəbində fərdi üslublar**” adlanan üçüncü fəslü üç yarım-fəsilədən ibarətdir. Onlardan birincisində **fərdi üslub haqqında ümumi anlayış** məsələləri şərh edilir. Burada göstərilir ki, XII əsr Azərbaycan ədəbi məktəbində formalaşan bədii üslub ümumilikdə o zaman Azərbaycanda yaşamış şairlərin hamısı, o cümlədən – Əbül-Üla Gəncəvi, Xaqani, Mücirəddin Beyləqani, Fələki Şirvani, Nizami və b. üçün xas olmuşdur. Bu onunla bağlıdır ki, bu şairlərin hamısı vahid bir coğrafi və mədəni məkanda, eyni ictimai-siyasi mühitdə yaşamışlar. Ancaq

¹³نفیسی، سعید، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، جلد اول، ص. 1172.
¹⁴صفوی، کورش: از زبانشناسی به ادبیات، نشر چشمه، تهران 1373. ص. 301.

onların əvvəlki fəsillərdə göstərilən ümumi cəhətləri ilə yanaşı, sözsüz ki, hər birinin özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri də olmuşdur. Belə fərdi xüsusiyyətlər hər bir şairin özünəməxsus dünagörüşü, mənəvi-ruhi aləmi, şairlik istedadı və s. amillərlə bağlıdır.

Fərdi üslub şairin dünyagörüşü və şəxsiyyəti ilə bilavasitə bağlı məsələdir. Sonuncuların formalaşmasında isə insanın doğulduğu mühit, ailə vəziyyəti və tərbiyəsi, təhsil səviyyəsi və s. bu kimi məsələlər mühüm rol oynayır. Məsələn, Nizaminin fərdi üslubunda təvəzökarlıq, ədəb qaydalarına riayət etmək kimi keyfiyyətlər çox yüksək səviyyədə olduğu halda, Xaqaninin üslubunda özündən razılıq, təkəbbürlük, başqalarına qarşı kəskin tənqid və s. kimi hallara tez-tez rast gəlinir.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslində **Xaqani Şirvaninin fərdi üslubu və yaradıcılıq xüsusiyyətləri** öyrənilir.

Xaqanini böyük şairlər sırasına çıxaran amillər içərisində onun şeir və bədii söz demək sahəsində ustad olması, dərin mənalı və hikmətli ifadələri, xarici aləmdən çəkilib öz daxili aləminə qapanması və yenilməz qüruru və şəxsiyyətidir. Onun dəfələrlə özünü tərifləməsi də boş-boşuna deyil, çünki belə ustad sənətkarın qələmi ilə qəsidə janrı öz təkamülünün zirvə nöqtəsinə çatmışdı.

Xaqaninin əsərlərindən görünür ki, o, dövrünün tibb və əczaçılıq, tarix və fəlsəfə elmlərini, xalq adət-ənənələrini və inanclarını, oyun növlərini, hətta cadugərlik sirlərini belə yaxşı bilmişdir. Bütün bu məlumatlarla silahlanan şair onların köməyi ilə qəsidə janrında köklü dəyişikliklər etdi və şeir aləminə elə yeniliklər gətirdi ki, onlar sonrakı şairlər üçün nümunəyə çevrildilər.

Xaqaninin əxlaqi və sufyanə fikirləri də, özünün şəxsi düşüncələri ilə qarışmasına baxmayaraq, gözəlliyi və faydalı olması ilə seçilir. O, öz nətlərində mənasız təriflər etmək istəmir, onları öyüd və nəsihətlərlə zənginləşdirir. Həcv və satira yazanda onun dili xüsusilə acılaşır. Xaqani hikmət və fəlsəfədən çox irfana və dinə diqqət yönəldir. Xaqani Azərbaycan ədəbi məktəbindən nəşə alan xüsusi üsluba malik olsa da, yaradıcılığının başlanğıc dövründə o, qəsidə janrında Sənaini təqlid etmişdir. Mətlə beytində dəyişiklik etməsi onun qəsidələrini tərkibbəndə yaxınlaşdırır. Qəzəl üsulundan həm qəsidələrin lirik başlanğıcında, həm də mərseyələrində istifadə etmişdir.

Xaqaninin əsərləri sanki XII əsr Azərbaycanın bütün həyatını özündə əks etdirən bir aynadır. Burada küçədə oynayan Şirvan

uşaqlarından tutmuş nücum məktəbi və xalq inanclarına qədər bütün Şirvan həyatının mənzərəsini görmək mümkündür. Səyahətləri zamanı gördüklərini də Xaqani böyük həssaslıq və ustalıqla nəzmə çəkmişdir.

Azərbaycan üslubunun yaranmasında Xaqaninin rolu çox böyükdür. Bu barədə K.Hüseynoğlu belə yazır: “Xaqani öz müasirləri olan bir sıra Azərbaycan şairlərini bunda günahlandırır ki, onlar Xaqaninin yaratdığı yeni üslubda yazırlar, bu üslubda yazdıqları “qeyri-adi”, “sehrli”, “möcüzəli” şeirləri ilə fəxr edirlər, ancaq bu yeni üslubun ilkin yaradıcısının kim olduğunu etiraf etmək istəmirlər. Bu məsələ Xaqanini bütün ömrü boyu narahat etmişdir və bəzən şair onların kobud cavablarından o qədər qəzəblənirdi ki, ən kəskin sözlər yazmaqdan belə çəkinmirdi:

پس دزد را که باید افراز دار کرد

شاه سخن منم شعرا دزد گنج من

**“Söz sənətinin padşahı mənəm, şairlər mənim xəzinəmin
oğrularındırlar,**

Bəs oğrunu ki, dar ağacından asmaq lazımdır”¹⁵

Belə görünür ki, şairin musiqi təhsili də olmuş və o musiqi növlərini, çalğı alətlərini, onların ton və pərdələrini yaxşı bilməmişdir. Şair əruzun bütün növlərini yaxşı bilməmiş və əsərlərində onlardan yerli-yerində istifadə etmişdir.

Başqa şairlərlə müqayisədə Xaqani əsərlərində vəzn rəngarəngliyi də aydın görünür. O, öz şeirlərində doqquz bəhrin otuz növündən istifadə etmişdir. Ona qədər fars poeziyasında istifadə olunmayan bəzi vəznlərdə də öz istedadını yoxlamışdır.

Xaqaninin qafiyələri farsdilli poeziyada ən zəngin qafiyələrdən sayılmalıdır. Onun qafiyələri əksər hallarda üç və ya dörd uyğun səslərin təkrarından yaranır.

Əsərlərinin ümumi həcmi, onlardakı beytlərin sayı baxımından Xaqani yaradıcılığında ilk yeri qəsidə, ikinci yeri qəzəl və üçüncü yerdə qitələr tutur. Qəsidə janrında toxunduğu mövzular içərisində mədh aparıcı yeri tutur. Ümumiyyətlə, Xaqani qəsidənin mövzusunu

¹⁵ خاقانی، افضل الدین بدیل: دیوان اشعار، بکوشش دکتر سید ضیاء الدین سجادی، انتشارات زوار چاپ دوم تهران 1357ص 1085

xeyli genişləndirmişdir. Onun qəsidələrində dini məsələlər, səfərlərində gördükləri və çəkdiyi əziyyətlər, xalqdan və insanlardan şikayət, məmduhun vəsfi, fəxriyyə, zindan həyatı, mərsiyə, həcv və s. mövzular öz əksini tapır.¹⁶

Bunlardan əlavə, şairin divanında tərkiqbənd, tərribənd, fərd və rübai vardır.

Xaqaninin məsnəvi formasında yazdığı yeganə əsəri “Töhfətül-İraqeyn” poemasıdır.

Xaqani yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan mədh, fəxriyyə, təğəzzül, həcv, tərənnüm kimi motivlərlə yanaşı, onun əsərlərində şikayət və saqınamə mövzuları da vardır.

Xaqani şeirlərində təsvirlər hörümçək toru kimi bir-birinə qarışmışdır. Onun divanında təsvirsiz beyt tapmaq çox çətin məsələdir. Xaqaninin əsərlərindəki yığcam təsvirləri miniatür təsvirlər üçün nümunə göstərmək olar. Şairin böyük təsvir ustası olmasını sübut edən amillərdən biri budur ki, zahirən ruhsuz və quru görünən əşyalara o, elə əlamətlər verir ki, onlar nəinki cansız və quru görünməzlər, əksinə çox parlaq təsvir obyektlərinə çevrilirlər. Bunu aşağıdakı beytdən də görmək olar:

شفق خواهی و صبح و می بین و ساغر اگر در شفق صبح پنهان نماید

Şəfəq və sübh istəyirsənsə, şəraba və fincana bax, Əgər sübh şəfəqində gizli qalmasalar.

Xaqani təsvirlərində təşbihdən sonra ən çox işlənən təsvir vasitəsi istiarədir.

Ərəb sözləri və söz birləşmələri Xaqani əsərlərində daha çoxdur. Bu sahədə o, hətta öz müasirlərini də qabaqlamışdır

Xaqani digər şairlərdən fərqlənir. Onun dili gah təntənəli, gah da çox ağır və çətin anlaşılan olur. O, mürəkkəb istiarə, məcaz və təşbihlərdən, dildən çıxmış köhnə sözlərdən istifadə etməklə adi oxucular üçün xeyli çətinliklər yaradır. Bunu qətiyyətlə demək olar ki, heç bir şairin, hətta XII əsrdə yaşamış başqa Azərbaycan şairlərinin əsərlərində də Xaqani şeirlərində olduğu qədər elmi məlumatlar yoxdur. Həqiqətən də təəccüblü görünür ki, sadə bir Şirvan dülğərinin oğlu bu dərəcədə öz dövrünün elmlərinə

¹⁶اثر وت ، منصور ،گزیده ی قصاید خاقانی، انتشارات دانشگاه پیام نور ، چاپ اول 1382، ص 81.

Yiyələnmiş, onları beynində gəzdirmiş və şeirlərinə gətirmişdir. Məntiqi düşüncədən uzaq olan kinayələr, xəyali obrazlar, qərribə eyhamlar, sirlil dil və ifadələr, coğrafi və elmi istilahlər – bütün bunlar onun şeir dilini xeyli ağırlaşdırır. Onun şeirlərindəki mənalara anlamaq üçün oxucudan çevik təfəkkürə və geniş biliyə malik olmaq tələb olunur. Xaqani özü Quranı, fəlsəfəni, tibb, nücum, tarix elmlərini, dövrünün digər dinlərini və ədəbi hadisələrini yaxşı bildiyinə görə öz biliklərini də şeirdə nümayiş etdirməyə, bununla da öz üstünlüklərini göstərməyə çalışır. Onun şeirlərində qədim rəvayətlər və tarixi şəxsiyyətlər barəsində də məlumatlar çoxdur. Təbabət elminə dair məlumatlara və tibbi istilahlara da Xaqani əsərlərində tez-tez rast gəlinir.

Xaqani şeirlərində irfan ünsürləri müşahidə olunur, ancaq bunlar rəsmi xanegah təsəvvüfündən çox uzaqdır və onları heç cür rəsmi sufi təlimi ilə bağlamaq olmaz.

Xaqani yaradıcılığında dini məsələlər də mühüm yer tutur. Həm də onun şeirlərində tək cə islam dini ilə yox, xristian dini ilə bağlı olan məlumatlar da çoxdur. Qətiyyətlə demək olar ki, xristian dini ilə bağlı mətləblər farsdilli şairlərin heç birində Xaqani əsərlərində olduğu qədər çox deyildir.

Farsdilli poeziyanın tarixində heç bir şair Xaqani qədər özünü tərifi etməmiş, böyüklük iddiası etməmişdir. Şeirləri təzə istilahlər, müxtəlif elmi, dini və fəlsəfi məlumatlarla dolu olan Xaqani həm özündən əvvəlki, həm də öz dövründə yaşamış şairləri məzəmmət edir və özünü onların hamısından, hətta ərəb şairlərindən də üstün tutur, onların hamısını, o cümlədən də özündən xeyli əvvəl yaşamış Böhtürini, Rudəkini, Ünsürünü, Müizzini özünün “söz xirməninin törtöküntülərini yığışdırırlar” adlandırır:

عنصری کو یا معزی یا سنایی کاین سخن معجزست از هر سه گرد امتحان انگیخته

Ünsürü hanı, ya Müizzü, ya Sənai,

Mənim sözlərim möcüzədir və onların hər üçünü imtahana çəkib.

Xaqani öz həcvləri ilə də məşhurdur. Həcv əsasən şairin ruhi-psixoloji vəziyyəti ilə bağlı olur. Belə şeirlər XII əsrdə geniş yayılmışdı. Onların tədqiqi göstərir ki, XII əsrdə yazılmış həcvlər əsasən müəllifinin tez inciyən, həssas olması, öz üstünlüyünü göstərmək cəhdləri və şeirlərinə həm saray əyanları, həm də ziyalılar tərəfindən diqqət yetirilməməsi səbəbi ilə bağlı ortaya çıxmışdır.

Xaqaninin bir şair kimi yeniliyi ilk növbədə ədəbiyyata yeni sözlər, ifadələr gətirməsi, kinayə və məcazlara yeni can verməsidir. Bu baxımdan Xaqani əksər şairlər üçün nümunə ola bilər. Onun divanı yeni ifadələr, məfhumlar və yozumlar baxımından izahlı lüğətə bənzəyir. Bu səbəbdən də sonrakı şairlərdə Xaqani şeirlərinə böyük maraq olmuşdur. O, öz yaradıcı təxayülünün köməyi ilə heç kəsin ağına gəlməyən yeniliklər yaradırdı. Bütün bu amillərin nəticəsidir ki, Hafiz, Sədi, Əttar, Cəlaləddin Rumi kimi böyük sənətkarlar daima Xaqaninin yaradıcılığı ilə maraqlanmış və ondan faydalanmışlar.

Sonrakı dövrlərdə yaşamış şair və ariflərin Xaqani üslubundan təsirlənmə üsullarının aşağıdakı növlərini göstərmək mümkündür:

a) Xaqani şeirlərinin mənasını, mahiyyətini iqtibas edib, onu başqa sözlərlə öz şeirlərində ifadə edən şairlər;

b) Xaqaninin vəzn, qafiyə və rədiflərini təqlid edənlər;

c) Xaqani beytlərini ya heç bir dəyişiklik olmadan, yəni olduğu kimi, ya da onlara azacıq dəyişiklik etməklə öz şeirlərinə salan şairlər;

d) Xaqaninin ifadə və ibarələrini olduğu kimi öz şeirlərində işlədən şairlər.

Xaqaninin qəsidəçilik tərzində də bir çox şairlər tərəfindən diqqətlə öyrənilmiş və təqlid edilmişdir. Məsələn, Xaqaninin “Miratüs-səfa” adlanan qəsidəsindən Əmir Xosrov Dəhləvi, Cami və b. şairlər istifadə etmişlər. Əmir Xosrov öz qəsidəsini elə Xaqanidə olduğu kimi “Miratüs-səfa”, Cami isə həmin qəsidəsini “Cilai-ruh” adlandırmışdır. Qacarlar dövrünün şairlərindən Qaani Xaqani əsərləri ilə hamıdan çox maraqlanmış və öz qəsidələrinin əksəriyyətini onun qəsidələrinə cavab kimi yazmışdır. Qaani özünü də “İkinci Xaqani” adlandırmışdır. İndiki şairlər arasında da Xaqaninin ardıcılıları vardır.

Üçüncü fəsilin üçüncü yarımfəslisi **Nizami Gəncəvinin fərdi üslubunun** araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Nizaminin yaradıcılığı bizim dövrümüzədək az miqdarda gəlib çatmış lirik şeirlərdən və çox məşhur və həqiqətən də misilsiz bir sədəvr olan “Xəmsə” əsərindən ibarətdir. Romantik və yarımtarixi dastanlardan ibarət olan bu əsər özündə bir-birindən asılı olmayan beş poemanı birləşdirir və bu qəbildən olan ilk əsərdir.

Nizami böyük bəşəri ideallar, humanizm şairidir. O, öz nəfsinə qalib gəlmiş və özünü insanlara məxsus digər mənfi xislətlərdən

azad etmiş, yüksək duyğularla yaşayan, əslində poeziyada peyğəmbər səviyyəsinə yüksələn şairdir. Doktor Zərrinkub yazır: “Ahəngdar və yaxşı cilalanmış sözlərin gözəlliyi onun təsvirlərinin aynasında daha parlaq şəkildə görünür. Bu təsvirlərin işığında onun beylərinin cəvahirləri nura çevrilir və bir-birindən gözəl səhnələr və mənzərələr oxucunu bir sehrli aləmdən nura və ahəngə qərq olmuş digər bir aləmə aparır. O özü öz şairlik sənətini “qəribə” bir üslub adlandırır”.¹⁷

Qədim dövrdə yaşamış mütəfəkkirlərin əksəriyyəti kimi, Nizami də o zamanın məntiqi və əqli elmlərinin demək olar ki, hamısı ilə tanış idi, ədəbiyyat sahəsindəki elmləri və ərəb dilini mükəmməl bilirdi. İrfanla da yaxından tanış idi, öz dövrünün nücum, riyaziyyat, tibb, musiqi, dini və ədəbi elmlərini yaxşı bilirdi, yüksək əxlaqi xüsusiyyətləri ilə hamıdan seçilirdi. O, özündən əvvəl və öz dövründə yazılmış farsdilli poeziya ilə də ətraflı şəkildə tanış olmuşdu və fars dilinin ən mahir bilicilərindən idi. Nizami elə şairlərdəndir ki, poeziyada Firdovsi və Sədi kimi öz dəsti-xətti, üslubu vardır və onun şeirlərini oxuyarkən onların müəllifinin Nizami olduğunu asanlıqla başa düşmək olar. Farsdilli poeziyada dastançılıq, epik poemalar yazmaq ənənəsi Nizamidən əvvəl başlansa da, XII əsrin sonuna qədər hikmətli, tərbiyəvi şeirləri ən yüksək səviyyəyə qaldıran yeganə şair Nizami idi.

İrfan və təsəvvüf sahəsində də Nizami ilkin şairlərdən biri olmuşdur. O, batini təmizləmə mərhələlərindən keçmiş, əlində olanla qane olmaq, nəfsini ram etmək kimi xüsusiyyətlərə yiyələnmişdir.

Nizami şeirə yeni və tərəvətli məzmun gətirməsi, dərin poetik mənalara verməsi baxımından sözlün həqiqi mənasında misilsiz bir şairdir. Həm də onun söylədiyi yeni mənalara öz dərinliyi, ürəyəyatanlığı ilə seçilir. Bu cəhət onun yaradıcılığında xüsusi bir fərdi üslub səviyyəsində özünü göstərir. Onun yenilikləri tək-cə hissənin nəticəsi yox, hissə ilə müşahidənin və düşünən ağılın vəhdəti kimi ortaya çıxır. Ona görə də Nizaminin şeirləri Xaqaninin daha çox coşub-daşan hissədən yaranan yeniliklərindən fərqlənir. Nizami şeirlərində ağılla hissə təqribən bərabər səviyyədə özünü göstərir və bunun nəticəsində onun şeirləri həzin və rahat axan

---

¹⁷ازرين كوب ، عبدالحسين ، پير گنجہ در جستجوی ناکجا آباد، انتشارات سخن، تهران 1372

nəhəng bir çaya bənzəyir. Xaqanınin şeirlərini isə coşub-daşan dağ çayına bənzətmək olar. Nizami məzmunuz və ya səthi məzmunu malik, yüngül məsələlərdən bəhs edən şeirləri poeziya hesab etmirdi. Bir sözlə, pak qəlbə, səmimi duyğulara, yüksək savada, elmi-bədii təfəkkürə malik olan Nizami dahiliyin çox yüksək səviyyəsinə çatmış bir şairdir.

Əgər biz çox qısa şəkildə Nizami əsərlərində verilmiş təsvir və mənzərələrin xüsusiyyətləri barədə danışsaq, ilk növbədə qeyd etməliyik ki, Nizami şeirdə yığcam sözlərlə bədii təsvir yaratmaq ustadıdır. Nizami dastanlarının məzmunu müəllifdən çox hadisələrin gedişinin nəqlini tələb etsə də, yəni təsvir və mənzərələr yaratmaq imkanını azaltsa da, dastançılıq prinsiplərinin əksinə olaraq şair yığcam təsvirlər, mənzərələr yaratmaq üçün hər fürsətdən istifadə edir

Öz təsvirlərinin yaradılmasında Nizami təşbih, istiarə və kinayələrdən bacarıqla istifadə edir. Məsələn, Məcnunun Leylinin qəbri üstünə getməsinə təsvir edərkən o, Məcnunu içəridən qaynayıb coşan buluda bənzədir:

چون ابر شد از درون خروشان¹⁸

آمد سوی آن حظیره جوشان

Divarın o tərəfindən coşmuş halda gəldi, Sanki bulud içəridən qaynayırdı.

Nizami şeirlərində işlənmiş leksik və sintaqmatik yenilikləri, vahidləri üç qrupa bölmək olar:

a) Dildə mövcud olan müxtəlif sözlərdən yeni söz birləşmələri yaratmaq sahəsində Nizami böyük məharət göstərmişdir. Belə söz birləşmələrinin çoxunu da şair özü düzəltmişdir və onlar oxucuya estetik zövq verir.

b) Nizami öz dövründə xalq arasında işlənən söz və ifadələr, atalar sözləri və b. istilahlardan da geniş istifadə etmişdir. Belə istilahlar və məsəllər Nizaminin farsca yazdığı əsərlərə ya türk dilində olduğu kimi, ya da onların sözbəsöz tərcüməsi şəklində daxil olur. Aşağıdakı beytlərdə türk sözləri olduğu kimi işlədilmişdir:

---

¹⁸نظامی گنجوی، ابو محمد الیاس، سبعة حکیم نظامی گنجوی، به تصحیح حسن وحید دستگردی، جلد دوم، خسرو و شیرین، تهران، نشر موسسه ی انتشارات علمی، چاپ دوم 1363، ص 255.

Gəl əyri oturaq, düz danışaq, Ondan mənim üzümə necə rüsvayçılıqlar gəldi.

Burada "gəl əyri oturaq, düz danışaq" məsəli türk dilində olduğu kimi də fars dilinə tərcümə edilmişdir. Nizami üslubunun bu xüsusiyyətləri sonrakı Azərbaycan şairləri tərəfindən davam etdirilmişdir.

c) Özümdən əvvəlki dövrlərə, o cümlədən də Xorasan üslubuna məxsus söz və ifadələrin Nizami şeirlərində işlədilməsi hallarına da rast gəlinir.

Bütün farsdilli poeziyada musiqi tonlarını və alətlərini ən mükəmməl bilən bir şair göstərmək lazım gələrsə, sözsüz ki, bu Nizami olacaqdır. Nizami əsərləri qədim musiqi növlərini və onların guşələrini öyrənmək baxımından çox zəngin bir mənbədir.

Nizami şeirlərinin özü də olduqca musiqili poeziyadır və bu musiqili avazın yaranmasında əruzun musiqili vəznləri, qafiyə, rədif və s. səs təkrarları mühüm rol oynayır.

Nizami əruzun olduqca rəngarəng vəznlərindən istifadə etmişdir. Onun əsərlərində əruzun 10 bəhrinin 21 növünə rast gəlinir.

Nizami qafiyə seçimində təkcə səs bənzərliyini deyil, ifadə etmək istədiyi mənanı da nəzərə alır. O, qafiyələri elə düzür ki, sanki bununla əsərlərindəki mövzu və mətləblərin siyahısını verir. Nizaminin lirik əsərlərində bir şeir daxilində təkrar qafiyənin işlədilməsi hallarına da rast gəlinir.

Nizaminin rədifdən istifadə üsullarına gəlincə, demək lazımdır ki, Nizaminin 29751 beytdən 7429 beytdə rədif işlədilmişdir ki, bu da beytlərin ümumi sayının 25%-ini təşkil edir.

Nizami əsərləri sırasında fəxrriyyə şeirlərinə də rast gəlinir. İstər poemalarında, istərsə də məşhur fəxrriyyəsində şair daha çox qəzəllərini xatırladır. Ancaq Xaqanidən fərqli olaraq, Nizami hər an özünü tərifləmir və tərif hallarında da mübaligəyə yol vermir.

Həcv XII əsr Azərbaycan üslubuna xas olan cəhətlərdən olsa da, Nizamidə açıq-aydın şəkildə həcv səciyyəsi daşıyan şeir yoxdur. Hətta kobud səhnələri təsvir edərkən belə şair əxlaqdan kənar sözlər işlətmir və hər kəsin şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşır.

Nizami əsərlərində dövrün ümumi vəziyyətinə, xalqın gündəlik həyatına, adət-ənənələrinə, yaşatdığı inanclara, o cümlədən evlənmə adətləri, hüzür mərasimləri, Azərbaycan xalqının qonaqpərvərliyi, dövrün oyun və rəqsləri, gözətçilik qaydaları, şifahi xalq ədəbiyyatından nümunələrə və s. məsələlərə rast gəlmək olar Nizami şeiri və dastan-nağıllarımız arasında nəinki süjet, obraz səsləşmələrini izləmək olar, hətta “Xəmsə” silsiləsini təşkil edən əsərlərin ayrı-ayrı tərkib hissələri əsl mənada folklor nümunələri sayıla bilər.

Ərəb söz və ifadələrinin Nizami şeirlərinə daxil olmasının xüsusiyyətləri barədə danışarkən ilk növbədə qeyd edilməlidir ki, şairin əsərlərində onun özü tərəfindən düzəldilmiş fars ifadə və ibarələri ilə müqayisədə ərəb ifadə və söz birləşmələrinin həcmi olduqca azdır.

Nizaminin bəzi əsərləri, xüsusilə də “Sirlər xəzinəsi” poeması üslub baxımından ikili xüsusiyyətə - çətin və asan qavranılan üslubların vəhdətinə malikdir. “Sirlər xəzinəsi” əsərinin bəzi hissələrinin dili o qədər mürəkkəb və dolaşıqdır ki, şairin söylədiyi mətləblərin oxucu və ya tədqiqatçılar tərəfindən anlaşılması çox çətin və ya qeyri-mümkün bir işə çevrilir. Əsərdə elə hissələr də vardır ki, onların dili çox aydın və sadədir. “Sirlər xəzinəsi” əsərinin “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin” poemaları ilə müqayisədə xalq arasında az yayılmasının və nisbətən az oxunmasının səbəbi də, çox güman ki, onun üslubundakı bu ikili xüsusiyyətlə bağlı olmuşdur.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, Nizami əsərlərində bu iki xüsusiyyəti birləşdirən, onların hər ikisi üçün ümumi olan cəhətlər də vardır və bu ilk növbədə, şairin bütün əsərlərinin dilinin mətin, səlis və rəvan olmasıdır. Anlaşılması çətin olan beytlər də başqa beytlər kimi musiqili, harmonik bir ritmə tabedirlər. Ona görə də Nizami əsərlərində hətta çətin anlaşılan beytlər də oxucuda olduqca xoş və şirin hissələr yaradır, onun zövqünü oxşayır və əsərin ümumi ahəngini, şeiriyyətini qətiyyənlə azaltmır.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində araşdırma zamanı əldə edilmiş başlıca qənaətlər ümumiləşdirilmiş, Azərbaycan üslubunun əsas xüsusiyyətləri ayrı-ayrı konkret punktlar altında verilmişdir.

**Dissertasiyanın əsas müddələri və nəticələri müəllifin
aşağıdakı məqalə və məruzələrində əks olunmuşdur:**

1. Azərbaycan səbkində yazan farsdilli şairlərin şeirində özünütarif // Filologiya məsələləri. Bakı, 2009. №2, s. 339-383.
2. Nizami “Xəmsə”sində mədəni–məişət qaydaları və adət-ənənələr // Filologiya məsələləri. Bakı, 2010. №11, s. 447-553.
3. Farsdilli poeziyada Azərbaycan üslubunun xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri. Bakı, 2010. №2, s. 409-419.
4. XII əsrdə Azərbaycanın ictimai, mədəni və ədəbi həyatı // Filologiya məsələləri. Bakı, 2012, №6, s. 369-374.
5. Səlcuq dövründə şairlərin səbki (xorasani ya azərbaycani?) // Fars dili və ədəbiyyatı üzrə birinci milli konfrans. Peyami-nur Universitetinin Məşhəd filialı. 2009, s. 433-448.
6. Xaqaninin şeirlərində nücum istilahları // Fizika üzrə regional konfrans. Peyami-nur Universitetinin Miyandab filialı. 2011, 2-ci cild, s. 685 -693.
7. Azərbaycan şairlərinin şeirlərində fəxriyyə janrı // “Fars dili və ədəbiyyatının təbliği əncüməni”nin Təbriz Universitetində keçirilən 4-cu beynəlxalq konfransı. 2009, s. 188-206.
8. Xaqani və Nizami şeirlərində adət-ənənələr // “Ədəbi fənnlər üzrə regional konfrans”. Peyami-nur Universitetinin Miyandab filialı. 2011, s. 470 -493.
9. Fələki Şirvaninin yazı tərzini // “Fars şeirində bəlağət, harmoniya və musiqi” adlı regional konfransın materialları. Peyami-nur Universitetinin Maku filialı. 2012, s. 364 -371.
10. Əbul-Üla Gəncəvinin şeir üslubu // Fars şeirində bəlağət, harmoniya və musiqi” adlı regional konfransın materialları. Peyami-nur Universitetinin Maku filialı. 2012, s. 359 -363.
11. XII yüzillikdə (səlcuq dövründə) şairlərin üslub xüsusiyyətləri // Yüzüncü Yıl Universitetinin Sosial bilimler dergisi. Van, 2012, s. 121-129.
12. Xaqani əsərlərində el şənlikləri və xalq oyunları // “Xalq oyunları və meydan tamaşaları mədəniyyəti: klassik irs və müasirlik” mövzusunda respublika konfransının materialları (Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi). 14-15 noyabr Bakı 2012. Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2012, s. 189-191.

Ареш Бахарали оглы Матлаби
Азербайджанский стиль в персоязычной поэзии
(вопросы становления, эволюции и литературного влияния)
РЕЗЮМЕ

В представленной диссертационной теме предпринята попытка исследования стиля азербайджанской поэтической школы XII века в персоязычной поэзии. Диссертация состоит из введения, 3-х глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность темы, ее научная новизна, практическое значение и др. вопросы.

В первой главе, названной «Стиль и формы его проявления в персоязычной поэзии», говорится об истории и теории стилей персоязычной поэзии. Специалисты не едины во взглядах на время распространения и смены стилей и их основоположников. Отмечается, что точных научных формулировок специфики каждого из стилей мы еще не находим в литературе вопроса, однако сами предпринятые поиски полезны и интересны.

Вторая глава под заглавием «Становление азербайджанского стиля и его специфика» содержит развернутую научную характеристику поэзии азербайджанского стиля. Осложненная поэтическая техника является одной из самых характерных особенностей азербайджанского стиля. Язык сохраняет архаизмы, но глубоко использует арабский словарный состав, в него проникает и тюркские слова. Проведенный анализ поэтических текстов позволяет назвать и такие стилеобразующие факторы, как динамика художественного изображения, пришедшая на смену статичности, подвижное разнообразие стиховых форм, расцвет панегирического и сатирического направления. Вплоть до Низами все поэтическое творчество пронизывает лирика.

В третьей главе – «Индивидуальные стили в азербайджанской поэтической школе» - основное внимание сконцентрировано на поэтическом творчестве Хагани и Низами, первый из которых стоял у истоков азербайджанского стиля, а второй – на его вершине. Хагани оказал огромное влияние на всю последующую панегирическую поэзию. У Низами – автора эпической поэзии – тоже было очень много последователей не только в Азербайджане и Иране, но и в Средней Азии, Турции и Индии.

Aresh Baharali oglu Matlabi
Azerbaijan style in Persianlanguage poetry (the
problem of foundation, evolution and literary influence)

SUMMARY

In the presented dissertation subject the investigation of the 12th century Azerbaijan poetic school style the initiative is shown. The dissertation work consists of the introduction, three parts, conclusion and the list of the used literature.

The actuality of the subject, the scientific innovation, the practical significance and other problems are substantiated.

In the first part called “Style and its appearance forms in the Persianlanguage poetry” the information about the style history and theory of the Persianlanguage poetry is given. The specialists are not in the common thought about the spreading, alternation of styles and their founders. It is noted that one cannot find the exact scientific expression of each specificity of styles in the literature, but the investigation itself is useful and interesting.

The second part called “Beginnings of Azerbaijan style and its special characters” forms the large scientific character in Azerbaijan style poetry. The complicated poetic technique is the main characteristic character of Azerbaijan style. The language saves the archaism, but in intensity uses from the Arabic vocabulary, Turkish words enter it, too. The analysis of the poetic texts gives the chance to rename the factors which create style as the dynamics of the literary work, active difference of poem forms, praising and spreading of satiric directions. Till the period of Nizami all poetic activity penetrates the lyric.

In the third part called “The private styles in Azerbaijan literary school” the main attention has been concentrated in Khagani’s and Nizami’s poetic activity. The former stands in the origin of the Azerbaijan style, but the latter is in the top. Khagani had influenced all next praising poetry very much. The author of the epic poetry Nizami had many continuers not only in Azerbaijan and Iran, but also in the Middle Asia, Turkey and India.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ им. академика
З.БУНЯТОВА**

На правах рукописи

АРЕШ БАХАРАЛИ ОГЛЫ МАТЛАБИ

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ СТИЛЬ В ПЕРСОЯЗЫЧНОЙ
ПОЭЗИИ (ВОПРОСЫ СТАНОВЛЕНИЯ, ЭВОЛЮЦИИ И
ЛИТЕРАТУРНОГО ВЛИЯНИЯ)**

10.01.03 – Мировая литература

(персидская литература)

10.01.01 – Азербайджанское литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологии**

БАКУ - 2013

